

K odkazu Josefa Durdíka jako literárního kritika

Martin Hrdina, ÚČL AV ČR v Praze

hrdina@ucl.cas.cz

Klíčová slova: literární kritika, Josef Durdík, Vítězslav Hálek

Key words: literary criticism, Josef Durdík, Vítězslav Hálek

On the Heritage of Josef Durdík as a Literary Critic

We summarise mostly negative historiographic opinions on the work of Josef Durdík in the field of literary criticism and confront them with ignored positive evaluation from his times. We argue that the main source or underestimation of Durdík by several generations of literary researchers is his analysis of Hálek's collection of poems *V přírodě*. Final section of our article deals with the main arguments that support doubts about Durdík's ability to review not only the poetry of Hálek but lyrical poetry as a whole.

Jen málo osobností vzdělané Prahy sedmdesátých a osmdesátých let 19. století bylo tak všestranně činných jako Josef Durdík, profesor filozofie na Karlo-Ferdinandově univerzitě.

V souvislosti se svou akademickou dráhou napsal řadu naučných prací (k dějinám filozofie, psychologii aj.), z nichž svoji dobu přesáhly zejména *Kalilogie čili o výslovnosti* (1873, nové vydání 1997) a *Všeobecná estetika* (1875). Cizí Durdíkovi nebyla ani oblast přírodních věd, a tak se jeho přičiněním česká veřejnost seznamovala s převratnou evoluční teorií Charlese Darwina. Tím Durdík poněkud vybočil z konzervativního společenského milieu, k němuž náležel a jehož protiváhu tvořili v české kultuře spisovatelé a žurnalisté zvučných jmen, jako byli Jan Neruda nebo Vítězslav Hálek. S nimi Durdík v začátcích své profesní dráhy měřil síly také na poli literatury. Po právu zapomenutá jsou jeho původní literární díla, historická dramata psaná pro Národní divadlo (*Stanislav a Ludmila*; *Kartaginka*) i po částech uveřejňovaná básnická povídka *Večer*. V těchto žánrech ovšem nebyli vynikající ani Neruda s Hálkem. Ti však získali uznání nejen za svoji původní tvorbu, ale na rozdíl od Durdíka i za soustavnou reflexi nově přibylé domácí literární produkce. Následující úvahy mají obrátit pozornost k Durdíkovu přínosu v této oblasti. Ve školní praxi je vyučující mohou uplatnit při výkladu o proměnlivosti názorů na literární dílo v čase, pokud by jako ilustrativní příklad byla zvolena Hálkova poezie.

Do dějin literární kritiky se Durdík zapsal důsledností, s níž ve své kritické praxi realizoval vlastní požadavek objektivity kritického soudu (srov. Jeřábek, 1959, s. 101; Haman, 1999, s. 45). Zjedнала mu nepochybný respekt u vrstevníků, z nichž například E. Krásnohorská jej v roce 1879 označila za člověka, který v českém prostředí *zahájil za nedávné doby novější éru věcné, skutečné kritiky* (Krásnohorská, 1956, s. 127). Z později narozených literátů ocenili Durdíkovy zásluhy o českou kritiku V. Mrštík a další, přesto však krátce po jeho smrti přišel J. Kamper s tvrzením, že Durdík *nepřivodil velkých změn ve světě literárním, nepřehodnotil starých hodnot a nenahradil je novými* (Kamper, 1906, s. XXXVIII). S Kamperovým názorem, že Durdík se na sklonku tvůrčí činnosti marně snažil *zakříknouti zaklínací formulkou své estetiky*

*proudy hřímající za hranicemi domoviny,*¹ souhlasit lze, sotva však obстоjí souhrnná charakteristika Durdíkovy kritické činnosti jako neplodné, *poněvadž kritikovi zaujatému povýšeným, abstraktním ideálem své formalistní estetiky scházel všecken bezprostřední styk s varem a vlnobitím života a uměleckého tvoření* (ibid., s. XXXIV). V době, kdy se kritice věnoval intenzivně a publikoval několik desítek kritik nových literárních děl, totiž Durdík rozhodně nebyl odtržen od literárního života. Výrazně zasahoval do činnosti literárního odboru pražské Umělecké besedy, přednášel ve studentské Slavii a na řadě dalších míst a působil v různých literárních porotách.

Kamperův pohled na Durdíka jako kritika odtrženého od literárního dění a zaujatého vlastním estetickým systémem přesto v historiografii zapustil kořeny. Z. Nejedlý ho využil při vyzdvížení empirického přístupu O. Hostinského, přičemž hodnotu konkrétních kritických projevů obou autorů odvozoval přímočaře z porovnání jejich estetiky: *Durdíkova estetika jest dílo pouhé filozofické spekulace, jež mohlo kdysi působiti jen negativně v uměleckých otázkách, kdežto Hostinského estetika vyrůstá bezprostředně z tehdejších uměleckých problémů, a což neméně znamená, bezprostředně i z našich, českých uměleckých problémů, takže i dnes může býti plodným návodem i pro umělce, jenž chce přemýšleti o svém umění, i pro vzdělaného laika, jenž chce uvědoměle vnikati v podstatu umění.* (Nejedlý, 1921, s. X). Z literárních historiků odkazoval k J. Kamperovi bez výhrad D. Jeřábek, podle něhož se Durdík, setrvávši na estetických zásadách přijatých v mládí od J. F. Herbarta a R. Zimmermanna, dával *velmi rychle předbíhat vývojem uměn*, což se mělo zvlášť výrazně projevit při rozboru básní V. Hálka *V přírodě* (Jeřábek, 1958, s. 440).²

Obdobně **podle M. Pohorského** Durdíkovo pojetí literatury *stálo na řadě apriorních názorů* a jeho kritiky vycházely *z dogmatických a strnulých požadavků na literaturu* (Pohorský, 1961, s. 53). L. Lantové pak tvrzení o omezenosti Durdíkova přístupu *k živým literárním hodnotám*, který se v osmdesátých letech začal jevit jako *odstrašující příklad zkonstatělosti a naprosté neschopnosti pochopit literární přítomnost*, kupodivu nebránilo v ocenění jeho přínosu pro divadelní kritiku (Lantová, 1969, s. 11). Durdíkovy kritiky lyrické produkce ale chápala ve shodě s předchůdci jako *výstražný doklad bezmocnosti aplikace herbartismu před proměnlivým organismem básnického díla* (ibid.).

A konečně **podle M. Procházky** se impulsy Durdíkovy metakritiky (požadavek objektivit rozboru; důraz na dílo samo, na což navazovala estetika ve 20. století) mohly uplatnit spíše v estetice a uměnovědě než v tvůrčí kritice, jež *těžko mohla přijmout přístup, v němž individuální hodnota díla jakož i individuálnost kritika byly zastírány a převáděny na zjednodušené aplikace jistých elementárních estetických požadavků* (Procházka, 1988, s. 234). Procházka dokonce dospěl k závěru, že *Durdíkova kritika a metakritika se tak vývojově začlenily spíše do uvažování estetického než – svým působením – do vývoje umělecké kritiky* (ibid.).

¹ Kamper měl na mysli především Durdíkův článek *O naturalismu v básnictví* (1891).

² O málo později Jeřábek konstatoval, že Durdík byl *příliš závislý na své předem vybudované (nebo vlastně jen přijaté) soustavě teoretických zásad, než aby jeho kritické úsilí vedlo bezpečně k cíli, a specifický ráz Hálkovy poezie, její osobitý tón a ladění nepostihl, soustřediv se na jednotlivosti, za nimiž neviděl celek* (Jeřábek, 1959, s. 101).

Citované soudy vybízejí k zamyšlení nad tím, jak literární dějepiscectví 20. století nedoceňovalo impulsy, které Durdíkovy kritické projevy vnášely do českého literárního života. Vyjděme ze zjištění, že obraz J. Durdíka jako nechápajícího interpreta, dogmaticky aplikujícího na nová díla estetické zásady přijaté a priori,³ se koncentroval především k básnické lyrice. Pochybnosti o Durdíkově kompetenci posuzovat tento typ literární produkce vzbuzoval nejspíš jeho rozbor prvního cyklu Hálkových básní *V přírodě* (1872), na který básník zareagoval v rozšiřujícím cyklu zmínkou o esteticky létajících „špačcích s kritickými mozečky“, jež byla zřejmou narážkou na Durdíka (Hálek, 1912, s. 273). Zatímco J. Kamper ještě hodnotil Durdíkovu kritiku Hála jako zcela oprávněnou (Kamper, 1906, s. XXX), J. Holeček přišel v jubilejní publikaci Umělecké besedy se vzpomínkovým portrétem Durdíka jako *krasořečného estéta*, jehož habitus příkře kontrastoval s Hálkovým.⁴ Podle A. Nováka Durdík, „slídící“ v Hálkově cyklu pedantsky *po skutečných i domnělých reminiscencích a výpůjčkách*, nepochopil *smyslovou intenzitu jeho smělého obrazu o běličké bříze* (Novák, 1936, s. 151), a podle A. Hamana *projevil malou citlivost vůči imaginativní svěžesti Hálkových obrazů* (Haman, 1999, s. 47). V poslední době tak J. Kudrnáč mohl připomenout Durdíkův *pověstný [...] nechápatý údiv nad rozvolněnou obrazností Vítězslava Hála*, který přičítal klasicizujícímu ideálu, k němuž kritik tíhl (Kudrnáč, 2003, s. 237).

Počínaje rokem 1935 se tvrzení o Durdíkově omezené schopnosti vnímat imaginativní složku Hálkovy poetiky mohla opírat o **rozklad J. Mukařovského**.⁵ Ten sice v nejednom bodě dával za pravdu Durdíkovým výtkám Hálkovi (Mukařovský, 1948, s. 198), celkovou dikci však jeho kritiku zpochybnil. Ústřední teze Mukařovského obhajoby V. Hála zní, že jeho básnická metoda *počítá s přeskakováním jisker mezi významy mnohdy značně různorodými a slovy v kontextu leckdy navzájem vzdálenými* (ibid., s. 197). Odmyslíme-li si Mukařovského interpretační zkušenost získanou výboji avantgardní poezie dvacátých a první poloviny třicátých let, která se zpětně promítala i do jeho čtení V. Hála, pak ovšem nepřišel s tezí zásadně novou. Už z Durdíkovy kritiky se přece dozvídáme, že síla a působivost Hálkova tvoření spočívají *v obrazech a obratech*, jejichž volba a kombinace *jímá, opojuje až i oslepuje* (Durdík, 1874, s. 243). Mukařovský i někteří další, kdo se básníka zastávali proti přísné kritice, také neadekvátně odhlíželi od skutečnosti, že Durdíkovy výhrady zasahující oblast imaginace byly jen podružné a jeho argumentace se soustředila především na evidentní chyby v prozodii (jak souhlasně připomněl Aleš Haman), na myšlenkovou nepůvodnost, a zejména mělkost Hálkových básní.

Literární historiografie vyvozovala údajnou omezenost smyslu J. Durdíka pro imaginativní složku lyriky z jeho námitky k personifikaci v Hálkově verši *Lýbělha bříza běličká*, totiž že *běhající bříza jest obraz nepodařený, poněvadž běhající strom vůbec jest něco příliš absurdního a protipřírodního* (ibid., s. 237). Nikdo z Durdíkových oponentů si zřejmě nevšiml, že v téže době Hálek v kritice Červinkovy básně

³ K Durdíkovým hodnotícím kritériím podrobněji např. Málková, 2021.

⁴ K nespolehlivosti dat uváděných Holečkem viz Hrdina, 2021, s. 37.

⁵ Patrně je to zejména v příslušné pasáži „akademických“ dějin české literatury (Pohorský, 1961, s. 118), jejichž hlavním redaktorem byl právě Mukařovský.

Jan z Dubé stejně apodikticky jako Durdík odmítal obdobný motiv zvlněného obočí: *Nehezky jest obraz [...] ,Obočí jako vlny v bouři dmutí‘. Obočí jako vlna by ještě ušlo; ale jako vlna v bouři – to nejde, protože obočí jest cosi stálého a vlna v bouři stále se zmitá, a obočí stále zmitané jest ošklivé.* (Hálek, 1907, s. 496). Zatímco Hálkovo mentorování básnického začátečníka literární historiografii uniklo, obdobná Durdíkova námitka vůči obrazu rozběhlé břízy vedla kupříkladu O. Králíka k tvrzení: *Tak byl v Čechách z nejvyšších míst, z katedry univerzitní, ubíjen zpěv.* (Králík, 1995, s. 254).

Literární historiografie mlčky přecházela také kladný ohlas, který měla Durdíkova kritika Hála u současníků. **J. Vrchlický** jednomu z přátel psal o Durdíkově *znamenitém, snad až příliš podrobném pojednání, na něž Hálek co nepřímou odpověď vydal novou sbírku písní V přírodě*, a doplnil: *jsem žádostiv, zdali Durdík opět ji posoudí.*⁶ Literární život pečlivě sledoval také budoucí národohospodář J. Kaizl, který se svému bratrovci svěřil, že se mu líbí některé z Hálkových básní *V přírodě*, ovšem s výhradou, že *v těch jsou namnoze věci, netoliko až příliš titěrné a nepoetické, nýbrž v pravdě směšné; jak se Ti líbí k. př. porovnání břízy na kraji lesa s kozičkou, vyběhši ze stáda – tak do tenka tuším; nebo to s tím vínem po míse? [...] a vždyť to mnozí jiní také říkají, že Hálek zabíhá v krajnosti – sám to nepopřeš, též nepopřeš, že Hálek už není, čím byl.* (Kaizl, 1909, s. 236, datováno 16. 4. 1874). Po vydání třetího cyklu *V přírodě*, v němž se objevila zmíněná veršovaná polemika s Durdíkem, Kaizl bratrovci napsal: *Že zejména v posl. básních ,Z přírody‘ je mnoho ne právě krásného, ba mnoho přepjatého – kdož by popíral; [Hálek] překračoval již meze přirozeného a tudíž krásného.* (ibid., s. 258, datováno 10. 3. 1875).

Od kontroverze **Durdík vs. Hálek**, v níž se literární historiografie přikláněla unisono k Hálkovi, je třeba oddělit podle mého názoru podstatnější výtku, že Durdík *při vši své velmi vyvinuté umělecké vnímavosti aplikoval na básnické dílo teoretické zásady, přijaté a priori* (Jeřábek, 1958, s. 438; obdobně idem, 1959, s. 68). Neruda, Hálek a jejich druhové podle D. Jeřábka vycházeli již v kritice – na rozdíl od Durdíka – *z pravidla z konkrétního uměleckého díla, z jehož rozboru teprve dedukovali obecnou zásadu* (idem, 1958, s. 438).⁷ O Durdíkově nepatrném názorovém vývoji přesvědčovaly Jeřábka mj. *Listy estetické* (1864), otištěné v *Kritické příloze k Národním listům*, v nichž shledal *trest celé Durdíkovy herbartovsko-zimmermannovské estetiky, jak ji známe z jeho obou velkých spisů pozdějších* (ibid., s. 438). Ano, ve zmíněném článku Durdík vyjmenoval základní estetické formy, o kterých podal později výklad ve *Všeobecné estetice* (1875), současně zde ale uvedl, že k jejich podrobnému rozboru je třeba směřovat i s pomocí příkladů z *dějepisů umění* (Durdík, 1864, s. 203), což nevylučuje přihlídnutí i k nejnovějším literárním dílům. Pohled do zápisů ze schůzí Literárního odboru Umělecké besedy (Hrdina, 2021, s. 23) potvrzuje, že Durdík tento

⁶ LA PNP, fond Vrchlický Jaroslav, datováno 16. listopadu 1872. Příteli Františku Krátkému na podkladě Thomayerových zpráv z Umělecké besedy obdobně hlásil: *Budeš asi věděti, jak Durdík strhl nimbus z Hálkových V přírodě, měl v Umělecké besedě veliký spor se Zákřejsem, Vlčkem, Hálkem o Štaškově Václavu a porazil všechny znamenitě.* LA PNP, fond Vrchlický Jaroslav, datováno V den dušiček 1872.

⁷ Ponechme stranou otázku, zda tito kritikové mohli při čtení děl od svých znalostí estetiky skutečně odhlédnout, zda skutečně soudili bez předem přijatých estetických kritérií.

princip zastával i v době, kdy už pracoval na vlastní estetické soustavě.⁸ Přikláním se tedy k pohledu Jiřího Kudrnáče, jenž vnímá Durdíkovy kritické projevy jako výraz sváru systematického estetika s citlivým vykladačem konkrétních textů (Kudrnáč, 2003, s. 237), resp. Libuše Heczkové, podle níž Durdík *nebyl [...] tak spoután vlastními výklady, aby se neustále neohlížel k samotné estetické skutečnosti, tedy k jednotlivým dílům* (Heczková, 2009, s. 54).

Cílem apologetických poznámek k Durdíkově kompetenci posuzovat básnickou lyriku není setřít rozdíly mezi různými modely dobové kritiky, ale poukázat na příčiny podceňování Durdíkovy pozice v dějinách literární kritiky. Jeřábkovy dichotomické rozlišení přístupu Nerudova a Hálekova od Durdíkova, jenž denní kritickou praxi podceňoval,⁹ je pregnantní v klíčovém bodu, kterým je chápání společenské role umění. Kritikům-žurnalistům podle Jeřábka na rozdíl od Durdíka *nutně byl vzdálen názor na umělecké dílo jako na hodnotu, která je sama sobě účelem, a umělecký proces tvůrčí byl jim vždy zápasem nikoli jen o novou hodnotu estetickou, ale zároveň mravní* (Jeřábek, 1958, s. 438). Nemusíme však proto nutně přitakat konkluzi, podle níž tato praxe *je přiváděla daleko blíže k poznání pravých básnických hodnot, než tomu mohlo být u Durdíka*, natož pak názoru, že vzhledem k svému působení v *samém středu národního života* si zmínění kritikové-žurnalisté oproti Durdíkovi jasněji uvědomovali společenskou úlohu umění (ibid.). K docenění Durdíkova přínosu pro českou literaturu by měl v dohledné době přispět výzkum soudobé kritiky, probíhající v Ústavu pro českou literaturu AV ČR.

Publikace vznikla v rámci projektu GAČR 20-15595S Autonomizace českého umění: průběh procesu v kritické recepci literární, výtvarné a hudební produkce 60. až 80. let 19. století. Práce je součástí výzkumného záměru Ústavu pro českou literaturu Akademie věd České republiky, v. v. i., (RVO: 68378068).

Literatura

Primární

DURDÍK, J. *Kritika. Výbor úvah J. Durdíka o zjevech literárních a uměleckých*. Praha: Fr. A. Urbánek, 1874.

DURDÍK, J. [D.]. Listy esthetické I, II. *Kritická příloha k Národním listům*, 1, 1864, č. 5, 7, s. 136–140, 198–203.

HÁLEK, V. *Sebrané spisy IV. Feuilletony*. Praha: B. Kočí, 1907.

HÁLEK, V. *V přírodě*. Praha: Jan Laichter, 1912.

Sekundární

FOGLAROVÁ, E. *Estetika Josefa Durdíka*. In *Sborník z konference uspořádané ke 100. výročí úmrtí významného českého filozofa a estetika Josefa Durdíka*. Praha: Univerzita Karlova, Katedra estetiky – Společnost pro estetiku, 2003, s. 9–29.

⁸ Jak konstatovala E. Foglarová, Durdíkova *Všeobecná estetika* (1875) je prvním, jediným uceleným a dokončeným estetickým systémem, který v českém estetickém myšlení máme (Foglarová, 2003, s. 21). K souvislosti *Všeobecné estetiky* a *Poetiky* s Durdíkovými dřívějšími publikacemi ibid., s. 19, 23.

⁹ I Durdík zahrnoval do pojmu kritiky též *pouhou zprávu* (vyšlo to a ono), *noticku*, *jednodenní referát*, *vyňatky na ukázkou*, *odporučené knihkupcovo díla jím vydaného*, a *všechny také zmínky* (Durdík, 1874, s. 345). Rozlišoval však několik vrstev kritiky: *už obyčejný notickář jest částkou její, výše zas referent více méně schopný, lašující fejetonista* [...] (ibid.).

- HAMAN, A. *Nástin dějin české literární kritiky*. Jinočany: H & H, 1999.
- HEČZKOVÁ, L. *Příšící minervy. Vybrané kapitoly z dějin české literární kritiky*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2009.
- HRDINA, M. „...mluviti ze stanoviska ne národního, ne politického, ale čistě estetického“ Kritika v Literárním odboru Umělecké besedy v letech 1864–1874. *Marginalia historica*, 12, 2021, č. 1, s. 9–45.
- JEŘÁBEK, D. Josef Durdík jako literární kritik a jeho vztah k družině májovců. In FUKAL, R.; KOPECKÝ, M. (eds.). *Rodné zemi*. Brno: Musejní spolek, 1958, s. 438–441.
- JEŘÁBEK, D. *Vítězslav Hálek a jeho úloha ve vývoji české literární kritiky 19. století*. Praha: SPN, 1959.
- KAIZL, J. *Z mého života I. Až po habilitaci*. Praha: Jos. R. Vilímek, 1909.
- KAMPER, J. Josef Durdík jako kritik a básník. In *Sborník Durdíkův I*. Praha: Jednota filosofická, 1906, s. XXV–XXXIX.
- KRÁLÍK, O. *Osvobozená slova*. Praha: Torst, 1995.
- KRÁSNOHORSKÁ, E. *Výbor z díla II. Studie, kritiky a paměti*. Praha: SNKLHU, 1956.
- KUDRNÁČ, J. (ed.). *Česká literární kritika v dotyku se strukturalismem (1880–1940)*. Brno: Host, 2003.
- LANTOVÁ, L. *Hledání hodnot. O literární kritice devadesátých let*. Praha: Academia, 1969.
- MÁLKOVÁ, J. Estetické kvality ve slovesném umění a v řeči v pojetí Josefa Durdíka. In ČECHOVÁ, M.; FRANTA, D.; SPĚVÁČKOVÁ, M. (eds.). *Utváření české národní identity do 19. století*. Plzeň: ZČU, 2021, s. 167–172.
- MUKAŘOVSKÝ, J. *Kapitoly z české poetiky 2. K vývoji české poesie a prózy*. Praha: Svoboda, 1948.
- NEJEDLÝ, Z. *Otakara Hostinského esthetika*. Praha: Jan Laichter, 1921.
- NOVÁK, A. Český sloh kritický let sedmdesátých a osmdesátých. *Slovo a slovesnost* 2, 1936, č. 3, s. 145–156.
- POHORSKÝ, M. (ed.). *Dějiny české literatury III*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1961.
- PROCHÁZKA, M. Kritika dle Durdíka. *Estetika*, 25, 1988, č. 4, s. 226–234.